

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

- ♦ سرشناسه: کاردگر، یحیی، ۱۳۵۰
- ♦ عنوان و نام پدیدآور: فن بدیع در زبان فارسی (بررسی تاریخی - تحلیلی صنایع بدیعی از آغاز تا امروز) / یحیی کاردگر.
- ♦ مشخصات نشر: تهران: صدای معاصر، ۳۹۶
- ♦ مشخصات ظاهری: ۲۷۲ ص.
- ♦ شابک: 978-600-6298-38-2
- ♦ وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
- ♦ یادداشت: چاپ قبلی: تهران: فراسخن، ۱۳۸۸.
- ♦ موضوع: فارسی - بدیع Persian language - Badi Persian language: عروض فارسی - Persian language - Rhetoric - History - Versification؛ معانی و بیان - تاریخ Rhetoric - History
- ♦ رده‌بندی کنگره: ۹۱۳۹۶ ف ۱۶ ک / PIR۳۳۶۱
- ♦ رده‌بندی دیویی: ۸۰۴۲ فا ۸
- ♦ شماره کتابشناسی ملی: ۳۹۵۳۹۵۳

فنّ بدیع در زبان فارسی

(بررسی تاریخی - تحلیلی صنایع بدیعی از آغاز تا امروز)

دکتر یحیی کاردگ

(عضو هیأت علمی دانشگاه قم)

فَنِّ بَدِيعِ دَرِ زَبَانِ فارسی
(بررسی تاریخی-تحلیلی صنایع بدیعی از آغاز تا امروز)
نویسنده ♦ دکتر یحیی کاردگر
ویراستار ♦ کیانوش
حروفنگار و صفحه‌آرا ♦ صفر آبی‌زاده
نویت چاپ ♦ اول
شمارگان ♦ ۷۰۰ جلد
طرح جلد ♦ محسن سعیدی
چاپ ♦ چاپخانه مهارت
لیتوگرافی ♦ پارسیان
صحافی ♦ صالحانی
شاباک ♦ ۹۷۸۶۰۰۶۲۹۸۰۲۸۲
ISBN ♦ 978-600-6298-38-2
قیمت ♦ ۳۰۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ است.

دفتر نشر: انقلاب، خیابان دوازده فروردین، خیابان وحید نظری، شماره‌ی ۱۱۲

تلفن ۶۶۹۷۸۵۸۲

فروشگاه مرکزی: فلکه دوم تهرانپارس، خ جشنواره، شماره‌ی ۲۲۹

تلفن ۷۷۷۳۱۶۱۱ - ۷۷۷۰۲۷۶۸

پایگاه اینترنتی: www.sedayemoaser.com

فهرست مطالب

۱۳	مقدمه	۴۷	۳. درّه نجفی
			د - مرحله بازگشت و تقلید
	فصل اول: علم بدیع 'از آغاز تا امروز'		از کتب بدیعی پیشین
۲۱	الف. مرحله تکوین، تقلید و ازدیاد صنایع	۴۸	۱. دُرّ الادب
۲۳	۱. ترجمان البلاغه	۴۹	۲. هنجار گفتار
۱۵	۲. حقائق السحر	۵۱	۳. معالم البلاغه
۲۶	۳. المعجم	۵۲	۴. فنون بلاغت و صناعات ادبی
۲۸	۴. کنز الفوائد	۵۳	۵. معانی بیان
۳۰	۵. معیار جمالی و مفتاح ابواسحاق	۵۴	۶. بدیع، یا شناسی سخن پارسی
۳۱	۶. دقائق الشعر		ه. مرحله نقد علم بدیع
۳۳	۷. حقایق الحقائق	۵۵	و طبقه بندی انتقادی صنایع
۳۴	۸. بدایع الافکار	۵۶	۱. نقد الشعر
	ب. مرحله طبقه بندی صنایع و عربی گرای	۵۷	۲. نگاهی تازه به بدیع
۳۶	و مطالعات تطبیقی	۵۸	۳. عروسان سخن
۳۷	۱. بدایع الصنایع	۵۹	۴. هنر سخن آرای: فن بدیع
۴۰	۲. انوار البلاغه	۶۰	۵. بدیع از دیدگاه زیبایی شناسی
۴۱	۳. رساله بیان بدیع		
	ج - مرحله تألیف فرهنگ‌واره‌های بدیعی		فصل دوم: معرفی صنایع بدیعی
۴۲	و چینش الفبایی صنایع		در کتب فارسی
۴۲	۱. مدارج البلاغه		الف - تقسیم بندی صنایع بر اساس
۴۴	۲. ابداع البدایع	۶۵	عوامل زیبایی

اعنات القرینه ۹۸	۱- موسیقی سازی و معنا آفرینی ۶۵
مزدوج یا قرینه ۱۰۰	جناس ۶۵
مناسبت ۱۰۱	جناس مطلق ۶۶
مساجعه ۱۰۲	جناس مُردّد ۶۷
ترصیع و التجنیس ۱۰۲	ایهام توکید ۶۸
مکّرر ۱۰۳	جناس زاید ۶۹
ردّ العجز علی الصدر ۱۰۷	جناس تام ۷۰
ردّ الصدر علی العجز ۱۰۹	جناس ناقص ۷۲
تعطف ۱۱۱	جناس مرکّب ۷۲
مکّرر مسلسل ۱۱۱	نحو ۷۵
مسلسل ۱۱۱	جناس مطّرف ۷۵
تشابه الاطراف ۱۱۳	جناس خط ۷۶
ذوبینین ۱۱۴	جناس لاحق ۷۶
ردّ مطلع ۱۱۴	جناس مشوّس ۷۷
عکس ۱۱۵	جناس لفظی ۷۸
طرد عکس ۱۱۹	جناس اشاره ۷۹
عکس مستوفی ۱۲۰	جناس مغایر ۸۰
قهقرا ۱۲۱	مقتضب ۸۰
شبه عکس ۱۲۱	اشتقاق مصنوع ۸۳
تلفظ ۱۲۲	اشتقاق معنوی ۸۳
تلمیح ۱۲۳	قلب ۸۳
توزیع ۱۲۴	تقلیب ۸۸
سیاقه الاطراف ۱۲۵	سجع ۸۸
ایراد المعطوف ۱۲۷	مسجّع ۹۲
تنسیق الصفات ۱۲۸	تشطیر ۹۳
۲- به گزینی واژگانی	تجزیه ۹۴
و گستردگی معنایی ۱۳۰	ترصیع ۹۴
مراعات نظیر ۱۳۰	موازنه ۹۵
براعت استهلال ۱۳۱	مماثله ۹۶
متضاد ۱۳۳	تکرار نحوی ۹۷

شبه استخدام ۱۵۴	تقابل ۱۳۵
قصدالمعنيين ۱۵۴	متناقص نما (پارادوکس) ۱۳۶
خیاله ۱۵۵	ایهام توالد ضدین ۱۳۷
محزف ۱۵۶	۳- مخاطب فریبی ۱۳۸
ایهام مرکب ۱۵۶	ایهام ۱۳۸
هجا ۱۵۶	توهیم ۱۴۰
افراد ۱۵۷	ایهام مجزده ۱۴۰
ایهام تشابه ۱۵۸	ایهام متوجه ۱۴۱
محتمل الضدين ۱۵۸	ایهام مبتدأ ۱۴۱
ایهام ۱۶۰	ایهام تناسب ۱۴۲
تأکید المدح بمایشبه الذم ۱۶۰	توریه مهتاه ۱۴۲
تأکید الذم بما يشبه المدح ۱۶۱	ترشیح ۱۴۳
تأکید شیء بما يشبه نقيضه ۱۶۳	تنکیت ۱۱
تذنیب ۱۶۳	توجیه ۱۱۳
استدراک ۱۶۴	ایهام تضاد ۱۴۴
استدراک الابتداء ۱۶۵	طباق معنوی ۱۴۵
تحویل ۱۶۶	تضاد لفظی ۱۴۵
استدراک ۱۶۶	طباق مجازی ۱۴۶
استدراک ۱۶۷	تدبیج ۱۴۶
اسلوب السیم ۱۶۷	ایهام ترجمه ۱۴۷
مزاوجت ۱۷۰	متزلزل ۱۴۸
تجاهل العارف ۱۷۱	ترویج ۱۴۹
التفات ۱۷۲	مؤازیه ۱۴۹
تجريد ۱۷۴	تبادر ۱۴۹
عتاب نفس ۱۷۵	شبه ایهام ۱۵۰
اظهار فی موضع اضمار ۱۷۶	اتساع ۱۵۰
وحدت متکثر ۱۷۶	اتفاق ۱۵۱
استثناء ۱۷۶	اشتراک ۱۵۱
جابه جایی صفت،	سحر حلال ۱۵۲
انحراف در وصف ۱۷۷	استخدام ۱۵۳

۲۰۱ ارسال الامثال	۱۷۸ ۴. اقناع شاعرانه
۲۰۱ ارسال ملیح	۱۷۸ حسن تعلیل
۲۰۱ عنوان	۱۸۰ حسن اعتذار
۲۰۲ تقریب الامثال بالایات	۱۸۰ حسن السؤال و طلب المحاوره
ترجمة الاخبار و الامثال	۱۸۲ تدارک
۲۰۲ و الحكم	۱۸۲ سلب و ایجاب
۲۰۳ فی معنی الایات بالابیات	۱۸۳ مذهب کلامی
۲۰۳ اقتباس	۱۸۴ تسلیم
۲۰۵ عقد	۱۸۴ مناقشه
۲۰۶ ۷- مخاطب اندیشی	۱۸۵ هزل و هزلکنی
۲۰۶ تسهیم	۱۸۵ اغراق فی الصفه
۲۰۷ امر بدیهی	۱۸۷ شبه
۲۰۸ توسیم	۱۸۸ حصر و حصر کلی
۲۰۸ تمکین	۱۸۸ مقایسه (سنش)
۲۰۹ لفّ و نشر	۱۸۹ تفریق و حده
۲۱۱ تقسیم و حده	۱۹۰ مشاکله
۲۱۴ ۸- ایجاز	۱۹۰ تغایر
کلام جامع (کلام الجامع الموعظه	۱۹۱ تطبیق
۲۱۴ و الحکمة و الشکوی)	۱۹۱ دلیل عکس
۲۱۵ تطیع	۱۹۲ نعوت و القاب
۲۱۵ افش	عز پیوند با سنت و پیشینه
۲۱۶ ادراک	۱۹۳ فرهنگی و دینی
۲۱۷ تعلیق	۱۹۳ تضمین
۲۱۷ ادماج	۱۹۵ الحاق
۲۱۸ استنباع	۱۹۶ تولید
۲۱۹ تفریع	۱۹۷ حسن اتباع
۲۲۰ مدح مثنی	۱۹۷ حل
۲۲۱ ۹- زبان دانی و پیوند زبان ها	۱۹۸ تلمیح
۲۲۱ ذواللسانین	۱۹۸ ارسال المثل فی البيت
۲۲۲ نقل لغات	۲۰۰ ارسال المثلین فی البيت

۲۴۲	فوق النقاط و تحت النقاط	۲۲۲	بو قلمون
۲۴۲	تفصیل	۲۲۳	تعریب
۲۴۲	توصیل	ب- تقسیم‌بندی صنایع براساس	
	ج- تقسیم‌بندی صنایع براساس پیوند	۲۲۴	فلسفه‌ی شکل‌گیری
۲۴۳	با علوم دیگر	۱- حالت جدول ضربی،	
۲۴۳	۱- بدیع و عروض و قافیه	۲۲۴	عطش نوگرایی کاذب
۲۴۳	ذو بحرین	۲۲۴	تفریق و تقسیم
۲۴۴	مدور	۲۲۴	جمع و تفریق
۲۴۵	تملیح	۲۲۵	جمع و تقسیم
۲۴۶	الحاق متلون	۲۲۶	جمع و تفریق و تسمیه
۲۴۶	ذوقافیتین	۲۲۶	جمع مع ال-تقسیم مع الجمع
۲۴۹	قلب القوافی	۲۲۸	۲- تفریح و سرگرمی
۲۴۹	تکرار القوافی	۲۲۸	توشیح
۲۴۹	مقفاً مصدر، مقفاً مربع	۲۳۰	تصحیف
۲۵۰	مذیل	۲۳۱	مربع
۲۵۰	ترافق	۲۳۱	معقد
۲۵۱	تصریح	۲۳۲	ترکیب
۲۵۱	دالقایه	۲۳۲	اضمار الحروف
۲۵۲	موقوف	۲۳۳	الحاق مجتث
۲۵۳	حالی مؤلف	۲۳۴	اجازه
۲۵۳	تجدید مطلع	۲۳۵	۳- اثبات توانمندی
۲۵۴	مردف	۲۳۵	اعنات
۲۵۵	۲- بدیع و معانی	۲۳۶	حذف
	اعتراض الکلام فی الکلام	۲۳۸	رقطا
۲۵۵	قبل التمام	۲۳۹	خفا
۲۵۸	تفسیر	۲۳۹	موضل
۲۵۹	متتابع	۲۴۰	مقطع
۲۶۰	تعقیب	۲۴۱	معجم
۲۶۰	استطراد	۲۴۱	منقوط
۲۶۲	اخبار	۲۴۱	غیر منقوط

د- معرفی صنایع اصیل (تعدیل صنایع) ۳۱۲	د- اقناع شاعرانه ۳۳۸
الف- موسیقی سازی و معنا آفرینی ۳۱۲	حسن تعلیل ۳۳۸
۱- جناس ۳۱۲	ه- هنجارشکنی ۳۴۰
۲- عکس ۳۱۶	اغراق ۳۴۰
۳- سجع ۳۱۷	و- پیوند با سنت های ادبی و
۴- توزیع (هما آویی) ۳۲۲	پیشینه فرهنگی و دینی ۳۴۵
۵- تکرار مصوت ۳۲۴	تضمین ۳۴۵
ب- به گزینش واگانی	ز- مخاطب اندیشی ۳۴۹
و گسترده کنی معنایی ۳۲۵	لف و نشر ۳۵۰
۱- مراعات نظیر، نام و ۳۲۶	فهرست اصطلاحات ۳۵۳
۲- تضاد ۳۲۸	منابع و مآخذ ۳۶۹
۳- متناقض نما ۳۳۱	الف- کتابها ۳۶۹
ج- مخاطب فریبی ۳۳۱	ب- مقاله ها ۳۷۲
ایهام: ۳، ۳	

مقدمه

پیوند صنایع بدیعی با شعر و آثار ادبی، پیوندی دیرینه است، به گونه‌ای که می‌توان گفت صنایع بدیعی و آثار ادبی، زادری یکسان دارند. شاید از همین رو اصطلاح صنعت برای هنرهای بدیعی، اصطلاح - رخی - باشد؛ چرا که غالب آنها با ذات و سرشت آثار ادبی، پیوندی ناگسستنی دارند، ویژگی ذاتی را صنعت و آرایش نمی‌نامند. جای شگفتی است که علی‌رغم دیرینگی - قدیم - توجه به آرایه‌های ادبی، کوشش در شناخت این صنایع و بررسی ملاک‌ها و معیارهای زیبایی آنها در قالب اثری مدون، قدمت چندانی ندارد و در زبان فارسی از قرن پنجم فراتر نمی‌رود. هر چند نشانه‌هایی از وجود آثاری در این زمینه، پیش از قرن پنجم، حکایت دارد؛ اما از بهر امروز به دست ما رسیده، یادگار همین قرن است. این در حالی است که قرن پنجم، قرن ظهور و نواوغ بلاغت اسلامی و اوج مطالعات بلاغی در زبان عربی است و به ناچار تألیف نخستین کتاب بلاغی فارسی، ترجمان‌البلاغه، بر پایه آثار عربی صورت گرفته و تقلیدی از کتاب محاسن الکلام مرغینانی است.

از آن جا که در اخذ و اقتباس علم بدیع از کتب عربی، نگاه انتقادی حاکم نبوده و تفاوت ماهیت دو زبان، جهت‌گزینش صنایع، مورد توجه قرار نگرفته است، انبوهی از صنایع ناسازگار با روح زبان فارسی به کتب بدیعی راه یافته که اگر عطش ازدیاد صنایع را به این ویژگی بیفزاییم، ضرورت نگاه انتقادی به این علم، گریزناپذیر است. نگاهی که ماهیت زبان فارسی را مبنای گزینش صنایع قرار دهد و به تفکیک سره از ناسره بپردازد.

خوشبختانه در سال‌های اخیر، پژوهش‌های ستودنی با رویکردی انتقادی به علم بدیع منتشر شده که سطر سطر این اثر، مرهون این پژوهش‌هاست و انصاف را اگر چنین کوشش‌هایی نبود، تصور ورود به این عرصه نیز در ذهن خطور نمی‌کرد، اما تلاش‌های انجام شده، نه آن چنان که شایسته است، شناسانده شده و نه آن چنان که بایسته است، مورد استفاده قرار گرفته است. از این رو در این اثر با تکیه بر این کوشش‌ها و معرفی سهم هر یک از بزرگان این عرصه، می‌کوشیم تصویری جامع از سیر تحول این علم در زبان فارسی، از آغاز تا امروز ارائه دهیم و تمامی صنایع بدیعی موجود در کتب فارسی را معرفی کنیم و سرانجام با ملاک‌ها و معیارهایی چند که از خلال این کتب و سایر منابع به دست می‌آید، به تبویب و طبقه‌بندی صنایع و تفکیک سره از ناسره پردازیم تا علم بدیع را از دست علمی ناکارآمد و گاه تجملی، به ابزاری سودمند جهت نقد بلاغی متون فارسی تبدیل کنیم. باشد که این اثر، گوشه‌هایی از مجاهدت‌های علمی دانشمندان این حوزه را از این بهار بر سر صدر نشاناند.

در فصل اول سیر تألیف و تدوین کتب بدیعی از آغاز تا امروز، مورد بررسی قرار گرفته و با توجه به ویژگی‌های کتب بدیعی، مراحل تألیف و تدوین علم بدیع به پنج مرحله تقسیم شده است:

۱- مرحله تکوین، تقلید و ازدیاد صنایع که از تألیف نخستین کتاب بدیعی فارسی، ترجمان‌البلاغه، آغاز می‌شود و تا اواخر قرن نهم ادامه می‌یابد.

۲- مرحله طبقه‌بندی صنایع، عربی‌گرایی و معالجات تطبیقی که از سال‌های پایانی قرن نهم تا اوایل قرن سیزدهم ادامه دارد.

۳- مرحله تألیف فرهنگ‌واره‌های بدیعی و چینه‌بندی صنایع که از اوایل قرن سیزدهم تا نیمه اول قرن چهاردهم را در بر می‌گیرد.

۴- مرحله بازگشت و تقلید از کتب بدیعی پیشین که از نیمه اول قرن چهاردهم هجری قمری یا سال‌های آغازین قرن چهاردهم شمسی آغاز می‌شود و گریخته تا امروز ادامه دارد.

۵- مرحله نقد علم بدیع و طبقه‌بندی انتقادی صنایع که از میانه‌های قرن چهاردهم شمسی آغاز می‌شود و پا به پای تألیف کتب تقلیدی تا امروز، ادامه دارد.

در فصل دوم با گزینش آثار برتر ادوار مختلف، به معرفی تمامی صنایع موجود در کتب بدیعی فارسی پرداختیم. آثاری که مبنای استخراج صنایع بوده با توجه به تاریخ

تألیف آنها عبارت‌اند از: ترجمان‌البلاغه، حقائق‌السحر، المعجم، کنزالفوائد، معیار جمالی، دقایق‌الشعر، حقایق‌الحدائق، بدایع‌الافکار، بدایع‌الصنائع، انوارالبلاغه، رساله بیان بدیع، مدارج‌البلاغه، ابداع‌البدایع، دُرّة نجفی، دُرّر الأدب، هنجار گفتار، معالم‌البلاغه، فنون بلاغت و صناعات ادبی، معانی بیان آهنی، نقد الشعر، جناس در پهنه ادب فارسی (تنها در بحث جناس)، نگاهی تازه به بدیع، بدیع (زیباشناسی سخن پارسی) و بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی.

هدف از تدوین این فصل، ارائه تصویری کامل از صنایع موجود در کتب بدیعی فارسی و بررسی روند و روال شکل‌گیری صنایع در گذر زمان بوده است.

در معرفی صنایع، نکات زیر مورد توجه قرار گرفت:

۱- صنایع با توجه به سه معیار عوامل زیبایی، فلسفه شکل‌گیری و پیوند با علوم دیگر، طبقه‌بندی شده‌اند. این ترتیب، صنایعی که بار معنایی مشابه، مکرر یا نزدیک دارند، ذیل هم آمده‌اند تا ارائه خود، در باب ضرورت یا عدم ضرورت آنها حکم کند.

۲- گزینش نام صنایع بر اساس نخستین کتابی است که از آن صنعت، سخن گفته و اسامی دیگر هر صنعت نیز ذیل آن آمده است.

۳- پیش از معرفی هر صنعت، کتب بدیعی که از آن سخن گفته‌اند، با نشانی دقیق و شماره صفحه هر یک، معرفی شده‌اند تا خواننده در صورت لزوم به راحتی بتواند صنعت مورد نظر را در منابع بیابد.

۴- در معرفی منابع، ترتیب تاریخی رعایت شده تا خواننده، آگاه ورود هر اصطلاح را به کتب بدیعی دریابد و از سهم هر یک از کتب بدیعی در شکل‌گیری منابع آگاه شود.

۵- در مورد صنایعی که چند کتاب بدیعی از آنها سخن گفته‌اند، نکات مهم هر کتاب، استخراج شده و در ذیل هر صنعتی آمده است. کوشش بر آن بوده که تقریری کامل از هر صنعتی ارائه شود تا خواننده بی‌نیاز از کتب بدیعی، فراز و فرودهای معنایی آن صنعت را دریابد.

۶- در معرفی صنایعی که تنها یک کتاب بدیعی از آنها سخن گفته، توضیحات آن کتاب، بدون دخل و تصرف، نقل شده است.

۷- به حداقل شواهد در توضیح صنایع، بسنده شده تا از حجیم شدن کتاب، جلوگیری شود.

در فصل سوم با توجه به تعریف علم بدیع و معنای لغوی واژه بدیع، میزان توجه به

صنایع در ادوار مختلف و معیارهایی که از کتب بدیعی و دیگر منابع استخراج شده، به معرفّی صنایع برتر پرداختیم و با توسّع معنایی برخی از اصطلاحات، کوشیده‌ایم از ذکر اسامی نزدیک که یکی از عوامل اصلی تشّت در کتب بدیعی است، پرهیز کنیم.

هدف از تدوین این فصل، معرفّی صنایعی بوده که خواننده را از خیل عظیم صنایع ریز و درشت، بی نیاز کند و در تحلیل بدیعی متون همه ادوار ادب فارسی به کار آید. در پایان، فهرست الفبایی از تمامی اصطلاحات بدیعی کتاب تنظیم شده تا خواننده به راحتی بتواند اصطلاح مورد نظر را بیابد.

بی شک، سخن گفتن از علمی که قدمتی هزار ساله دارد، مخاطره‌آمیز است و گریز از اشتباه در این عرصه، جز در سایه نگاه نافذ بزرگان این فن، میسر نیست. امید که نگارنده را رادایه این راه از آرا و دیدگاه‌های صائیشان بهره‌مند گردانند تا به پشتوانه این سرمایه گران‌بها، گام‌های استواری جهت رفع نقایص این اثر بردارد و با شوقی مضاعف به تدوین و تألیف کتبی دیگر در عرصه علوم بلاغی دست یازد.